

Jakub Pokora

"Rzeźba lat 1560-1650 na Śląsku Opolskim", Tadeusz Chrzanowski, Warszawa 1974 : [recenzja]

Ochrona Zabytków 28/3-4 (110-111), 283-285

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Po przedstawieniu uwag wstępnych: tła historycznego i stanu badań (ss. 7—19), autor dzieli pracę na dwie zasadnicze części: 1. *Dzieła i twórcy* (ss. 19—95), 2. *Formalne i ideowe przemiany w rzeźbie lat 1560—1650* (ss. 95—134); zamknięte podsumowaniem (ss. 139—143) i indeksem nazw oraz nazwisk (ss. 143—153). Dodatkowym, cennym elementem studium jest album, zawierający 157 fotografii.

Chrzanowski zajmuje się przede wszystkim rzeźbą kamienną, marginalnie traktując zabytki snycerki (ss. 79—95). Możliwość tak pełnej syntezy rzeźby lat 1560—1650 na Śląsku Opolskim zaistniała dzięki opracowaniu katalogu zabytków dla tego województwa. Praca jest poszerzoną wersją rozprawy doktorskiej pt. *Rzeźba z lat 1560—1630 w środowiskach artystycznych Nysy i Brzegu*, wykonanej pod kierunkiem prof. dra Adama Bochnaka, a przedstawionej w 1972 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Recenzja nie rości sobie pretensji do pełnego, wyczerpującego omówienia prezentowanej książki. Pragnie jedynie zwrócić uwagę na pewne problemy, związane z badaniami nad twórczością Kromera.

Jedną z najwybitniejszych indywidualności artystycznych prezentowanych przez Chrzanowskiego jest właśnie Michał Kromer (Cromer¹). Stwierdziwszy, iż Kromer to nadal artysta zapoznany, autor pisze: „*Jest to poniekąd zrozumiałe, skoro zginęło główne jego dzieło: wystrój kaplicy (a raczej kościoła zamkowego) w Brzegu, dzieło, dla wykonania którego został tu sprowadzony przez księcia Jerzego II*” (ss. 39—40). Zdanie to kończy przypis 67 o następującej treści: „*F. Lucae, Schlesiens curieuse Denkwuerdigkeiten (...) von Ober- und Niederschlesien... Frankfurt n. M. 1688, s. 1471*”. A więc stąd wynikałoby, iż cytowany starodruk daje dowód na sprowadzenie przez Jerzego II Kromera do Brzegu w celu wykonania określonych robót. Jednakże takiej informacji Lucae nie przekazuje, ba, nie wymienia nawet nazwiska rzeźbiarza. Przyjmując niektóre z atrybucji K. Bimlera oraz podając własne, Chrzanowski wiąże z Kromerem kilka zabytków z Brzegu, Nysy i Oławy. Prześledźmy ustalenia autora.

Chrzanowski stwierdza: „*Pierwszym znanym nam dziełem Kramera z omawianego terenu są cztery kamienne płaskorzeźby ewangelistów, które znajdują się w kaplicy zamkowej w Brzegu. Odnalezione pod posadzką w 1909 r., stanowią niewątpliwie pozostałość*

ambony, wykonanej między 1569 a 1573 r. a zniszczonej w roku 1741” (s. 42). Nieco dalej, po przeprowadzeniu analizy formalnej wycofuje się z tak kategorycznego stwierdzenia: „*I to właśnie nasuwa wątpliwość, czy należy je uznać za dzieło samego Kramera...*” (s. 42). Ostatecznie dochodzi do wniosku, iż reliefy te wykonał ktoś z warsztatu Kromera pod kierunkiem mistrza.

Zagadnienie autorstwa płaskorzeźb z ewangelistami jest niezwykle istotnym problemem w badaniach twórczości Kromera, gdyż według Bimlera „*In den vier Kanzelfigurenreliefs haben wir einen festen Boden für stilistische Zuschreibungen gewonnen*”² i m.in. używając ich jako podstawy w analizie stylistycznej, przypisuje Kromerowi określone dzieła, podobnie zresztą, jak czyni to później i W. Hentschel³. Przytoczmy fakty. W sprawozdaniu konserwatorskim obejmującym okres od I.I.1907 do 31.XII.1908 r. znajduje się informacja o znalezieniu owych płyt. Autor notatki (Burgemeister?) wysunął przypuszczenie, iż są to fragmenty z ambony, która istniała jeszcze w 1735 r., a została prawdopodobnie usunięta podczas przebudowy i odbudowy kościoła w 1784 r.⁴ Informacje te powtarza L. Burgemeister w oddzielnym artykule, wysuwając dodatkowo hipotezę, iż jest to, być może, dzieło Kromera z zastrzeżeniem jednak, że brak na to dowodów źródłowych⁵. Za nim przyjmują tę tezę E. Günther i G. Kersten. Natomiast Bimler przypuszczenie to zamienia w pewnik, nie podając żadnych dodatkowych dowodów⁶. Autorzy polscy powtarzają opinię Burgemeistra lub Bimlera⁷. Sam Chrzanowski w 1970 r. stwierdza, iż w środowisku brzeskim dotychczas tylko jedna atrybucja pewna — autorstwo Kromera w wypadku czterech płaskorzeźb z ambony, w 1972 r. uważa je za pierwsze znane dzieło Kromera z terenu Śląska, ale już w 1974 r. ostrożniej wypowiada się na ten temat, podając, iż reliefy pochodzą niewątpliwie z ambony i być może są dziełem pomocnika Kromera⁸.

Spróbujmy naświetlić pewne z poruszonych kwestii. W 1741 r. miało miejsce zburzenie kościoła Św. Jadwigi w Brzegu, jednakże zachowała się ambona, o czym daje świadectwo w 1782 r. S. J. Ehrhardt⁹. Tak więc kazalnica istniała jeszcze w 1782 r. i nie została zniszczona w 1741 r., jak podają Bimler i Chrzanowski¹⁰.

¹ Chrzanowski nazywa go Kramer, podczas gdy w źródłach nazwisko rzeźbiarza pisze się Kromer lub Cromer, por. dokumenty w Wojewódzkim Archiwum Państwowym we Wrocławiu, zespoły oznaczone sygnaturami: Rep. 3, Rep. 21, Rep. 22 oraz materiały z tego zbioru, jak też i innych zespołów zaginionych podczas ostatniej wojny, częściowo wykorzystane i opublikowane, szczególnie E. Czihaak, *Beiträge zur Geschichte der Renaissance-Baukunst in Schlesien*, „Schlesiens Vorzeit...” VI/1894/1896/, ss. 227—228; K. Bimler, *Die schlesische Renaissance-plastik*, Breslau 1934, s. 94 nn.

² K. Bimler, o. c., s. 94.

³ W. Hentschel, *Dressener Bildhauer des 16. und 17. Jahrhunderts*, Weimar 1966, s. 126 — omawiając epitafium Hugona von Schönburg-Glauchau, zm. 1566 r., w kościele parafialnym w Waldenburgu, wysuwa przypuszczenie, iż być może Kromer jest autorem rzeźb w zwieńczeniu epitafium, gdyż są one bardzo podobne do jego rzeźb z ambony w Brzegu.

⁴ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunsdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1907 bis 31. Dezember 1908*, s. 28.

⁵ L. Burgemeister, *Die Hedwigskirche und das Schloss in Brieg*, „Schlesien”, 2(1908/1909), ss. 249—255.

⁶ E. Günther, *Illustrierter Führer durch Brieg*, Brieg 1929, s. 73; G. Kersten, *Brieg als Kunststadt*, „Schlesische Monatshefte. Blätter für Kultur und Schriftum der Heimat”, VI(1929), s. 369; K. Bimler, o. c., s. 94.

⁷ Tezę Burgemeistra powtarza M. Zlat, *Brzeg*, Wrocław 1960, s. 115; natomiast Bimlera — T. Rudkowski, *Mecenat artystyczny Jerzego II księcia brzeskiego*, [w:] *Funkcja dzieła sztuki*, Warszawa 1972, s. 202.

⁸ T. Chrzanowski, *Płyty nagrobne z postaciami w XVI—XVIII wieku na Śląsku Opolskim. Uwagi wstępne*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, VII(1970), s. 73; tenże, *Rzeźba z lat 1560—1630 w środowiskach artystycznych Nysy i Brzegu*, Kraków 1972, maszynopis, s. 43; T. Chrzanowski i M. Kornacki, *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974, s. 191.

⁹ S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des evangelischen Schlesiens*, t. II, Leipzig 1782, s. 73.

¹⁰ K. Bimler, o. c., s. 94; T. Chrzanowski, *Rzeźba lat 1560—1650...*, o. c., s. 42.

Prawdopodobnie została ona świadomie rozbita w latach 1783—1785 podczas odbudowy kościoła, kiedy to inicjator tych prac, jezuita Ksawery Boenisch, kazał skuć i usunąć ze świątyni wszelkie ślady po protestantach¹¹.

Znane są przekazy podające opis ambony. Pierwszy pochodzi z 1625 r., a autorem jego jest J. Curaeus¹²: „Der Predigtstuel in dieser Kirchen ist ein sonderes Kunststück /welcher zu sampt dem Fundament in der Erden ein einiger Stein ist/ und von Strehlen Anno 1573 den 16. Monats Tag Augusti mit sechzehn starcken Pferden naher Briegk gebracht /zu einem Predigtstuel aussgehawen/ und ausspolieret /schöne Biblische Historien dahinein ingrosiret, mit Farben angeleget /artlich auffgerichtet/ und den 29. Novembris eben selbigen Jahres von Martino Zimmermann Hoff-Caplanen die Früpredigt /Ingleichen/ von M. Johanne Frantzio Hoff-predigern die Aufpredigt zum ersten mal darauff gehalten worden”.

Drugi, cytowany fragmentarycznie przez literaturę przedmiotu, zamieszcza w 1688 r. F. Lucae¹³; zaznaczając w glossie: „Der Kirchen innerlicher Zierath /und praesentiret sonderlich der künstliche Predigt — Stuhl dessgleichen in Schlesien nicht zu finden”. A oto jego opis: „Mitten in der Kirche stehet der künstliche Predigt-Stuhl aus einem Stein gehauen /welchen Anno 1573. den 16. Augusti Herzog Georgius II mit 16 Pferden aus dem Strehlischen Stein-Bruch hieher führen/ und dermassen durch künstliche Steinmetzen ausarbeitet lassen. Man sihet an demselben sehr viel künstlich und subtil — eingesetzte Biblische Geschichte /sonderlich die Erhöhung der ehernen Schlangen /und andere mehr/ also das man billich diese Cantzel mit unter Schlesiens Selt-samkeit zehlet. Unter derselben schwebet Moses, längst ausgestreckt mit denen Gesetz-Tafeln /welcher die Cantzel auf seinen Schuldern trägt. Die vornehmsten Figuren /und die Haupt-Säulen/ worauff der Himmel von gleicher Materie ruhet/ sind allerseits starck verguldet. Über dieses so ward sie allzeit obenher mit einem roth-sammeten Tuch /bordiret mit starcken guldenen Fransen belegt. Die damaligen Hof-Prediger Martinus Zimmermann und Magister Johannes Frantzius haben zum erstenmal auff derselben geprediget”.

Zaden z opisów nie wymienia przedstawień ewangelistów, wspominając jedynie o tematyce biblijnej. Lucae podaje dodatkowo, iż istniała tu scena *Wywyższenia Miedzianego Węża*, a w podporze znajdowała się rzeźba Mojżesza; baldachim zaś był podparty na kolumnienkach. Stąd też nie mamy żadnej pewności, czy reliefy znalezione w 1908 r. pochodzą z kazalnicy. Równie dobrze przecież mogły one należeć do ołtarza, czy nawet któregoś z nagrobków o bogatszym programie ikonograficznym (por. np. nagrobki biskupie w Nysie).

Zaden ze składników rzeźbiarskiego wyposażenia z lat 1570—1586 kościoła Św. Jadwigi w Brzegu nie ma autora wyraźnie określonego przez źródła. Także i w wypadku kazalnicy dotychczasowe atrybucje są wynikiem interpretacji źródeł. I tu np. nie ma racji Chrzanowski pisząc: „Najwcześniejsza wzmianka o Michale Kramerze (Kromerze lub Cromerze) w Brzegu pochodzi z 1569 r.: Stenzel (Stanisław) Ludwig, mieniący się czeladnikiem mistrza, przesyła list do kancelarii książęcej z Nowogrodzka nad Kwisą,

gdzie w kamieniołomach zajęty był wybieraniem bloków kamiennych przeznaczonych na ambonę dla kościoła zamkowego” (s. 40). A oto treść listu: „1569. Dornstag nach Egidii (8. Sept.), Naumburg am Queis. Stenzel Ludwig, Steinmetz, des Bildhauers Geselle an Herzog Georg II (Staats archiv. O. A. Brieg IX. Predigtstuhl). Durchlauchter, hochgeborner Fürst, gnediger Fürst vnd Herr. Euer f. Gnade sind meyne vngesparte bereitwillige dienste zuvor noch hochste vermogen. Gnediger Fürst vnd Herr, Euer furstl. Gnaden sey vnnuerporgen, das dy steyne zum predigtstuel auffs grobste abgericht und ausgearbeit. Damitte solche stuck, weyl ich noch zur stelle seyn mochte one schaden aufgeladen wurden durch wagenfartten abgefodert ist an. E.F.G. meyn demuttige bitte, Eur furstliche gnaden wollen aufs eheste verordnen lassen, damitte sechs wagen abgefertigt werden und solche steyne hollen, den ich noch ein 9 Tage mich zur Naumburg mochte vffhalten”¹⁴. Tak więc w cytowanym źródle Stanisław Ludwig nie określa siebie czeladnikiem Kromera ani nie podaje informacji o tym, iż wydobyte bloki kamienne przeznaczone są konkretnie na ambonę w kościele zamkowym. Owszem, w innych dokumentach zarówno on, jak i Wawrzyniec Franke wymieniani są jako członkowie warsztatu Michała Kromera¹⁵.

Czy Kromer jest autorem kazalnicy? Na to pytanie także brak jednoznacznej odpowiedzi w źródłach. Zauważył to już Czihak, który jednak pomylił się, podając, że upatrywanie w Kromerze twórcy owej ambony jest domniemaniem Wernickego¹⁶. Tymczasem Wernicke w przywołanym przez Czihaka miejscu stawia hipotezę dotyczącą zupełnie innego autora i dzieła — a mianowicie wiąże z nazwiskiem Grebchera kazalnicę z kościoła Św. Mikołaja w Brzegu, przy okazji wspominając, że ambona z kościoła zamkowego powstała wcześniej od mikołajskiej, bo poświęcono ją już w 1573 r. Ani w tym miejscu, ani w całym cytowanym artykule, ani też w pozostałych swych pracach Wernicke nie zajmuje się zagadnieniem autorstwa kazalnicy z brzeskiego kościoła Św. Jadwigi.

Któż więc jest autorem ambony? Czy Stanisław Ludwig, który wybierał kamień w Nowogrodzcu nad Kwisą, przeznaczony na jakąś ambonę, czy Kromer, mistrz Ludwiga? Współpraca obu przy tym obiekcie nie jest udowodniona jednoznacznie przez źródła. A jaka była rola Jerzego Langego, ślącego list do Jerzego II, w którym podaje, że z nim właśnie zgodzono się na wykonanie ambony, a on ją z pilnością wykonał i teraz pracuje przy *Toffstein*¹⁷. Ten list bez daty pominął Bimler, nie wspominając słowem o jego autorze.

Podane pytania nadal czekają na odpowiedzi. I tylko wtedy, gdy znajdziemy rozwiązanie tych kwestii, będzie można właściwie ocenić twórczość Michała Kromera.

Inne obiekty związane z Kromerem przez Chrzanowskiego — to płaskorzeźba z fragmentem *Ukrzyżowania* w kościele Św. Jadwigi w Brzegu oraz w nyskim kościele Św. Jakuba kamienny ołtarz w kaplicy Św. Jana Chrzciela, obudowa epitafium biskupa Gerstmanna i nagrobek biskupa Kaspra Logaua, poza tym trzy płaskorzeźby: *Wywyższenie Węża*, *Chrystus z niewiastą z Kanaan* i *Zmartwychwstanie* w kościele parafialnym w Oławie. A przecież w żadnym z podanych wypadków nie ma jednoznacznych potwier-

¹¹ Informacje o podjętych wówczas pracach podaje M. Zlat. o. c., ss. 113—114, nie wymieniając jednak rozbitcia ambony.

¹² J. Curaeus, oprac. J. Schickfus, *New vermehrete schleisische Chronica und Landes Beschreibung ...* (Jhena 1625), s. 78.

¹³ F. Lucae, o. c., t. II, s. 1371.

¹⁴ Cytat za E. Czihak, o. c., s. 227.

¹⁵ Por.: E. Czihak, o. c., ss. 227—228; K. Bimler, o. c., s. 98.

¹⁶ E. Czihak, o. c., s. 228 — powołuje się na E. Wernicke, *Die italienischen Architekten des 16. Jahrhunderts in Brieg*, „Schlesiens Vorzeit”, III (1875—1880), s. 307.

¹⁷ Ibidem, s. 227.

dzeń w źródłach autorstwa Kromera¹⁸. Zdaniem Chrzanowskiego „...*Jungnitz i Bimler przekonywająco udowodnili autorstwo Kramera odnośnie kamiennego ołtarza, który dla kaplicy Św. Jana Chrzciciela przy kościele Św. Jakuba w Nysie ufundował biskup Marcin Gerstmann*” (s. 43).

Tymczasem w dwu listach cytowanych zarówno przez Jungnita, jak i Bimlera nie wymienione jest nazwis-

ko Kromera, a określenie miejsca kościoła *gegen Neisse* wskazuje raczej na okolice Nysy niż na samo miasto¹⁹.

Wnioski końcowe, wynikające z przytoczonych rozważań, są jasne. Twórczość Michała Kromera mimo badań Chrzanowskiego nadal czeka na oddzielne, wyczerpujące studium.

Jakub Pokora

¹⁸ Np. M. Zlat, o. c., s. 109, płaskorzeźbę z fragmentem sceny *Ukrzyżowanie* zalicza do dzieł komasków ze względu na poziom artystyczny i sposób traktowania szczegółów bliski dekoracji bramy zamku brzeskiego; J. Kębski, *Nysa*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1972, ss. 73, 80–82, ołtarza nie wiąże z Kromerem, zaznaczając jedynie, iż przypisywanie go Jerzemu Grebachero-

wi nie jest uzasadnione; w epitafium Gerstmann'a widzi analogie stylowe z nagrobkiem Kaspra von Logau, a w tym ostatnim zauważa krzyżowanie się wpływów „*sztuki niderlandzkiej o zabarwieniu manierystycznym z miejscową tradycją renesansową*” nie podając żadnej atrybucji.

¹⁹ J. Jungnitz, *Bischof Martin von Gerstmann*, Breslau 1898, s. 472; K. Bimler, o. c., ss. 94–95.

Niniejszy numer „Ochrony Zabytków” oddany został do druku w kwietniu 1975 r. Wszystkie nazwy dotyczące podziału administracyjnego kraju użyte są więc zgodnie z nomenklaturą, jaka wówczas obowiązywała. Redakcja nie mogła już dokonać zmian wynikających z reformy wprowadzonej w czerwcu 1975 r.

Sprostowanie:

Redakcja przeprasza za ujawnione w trakcie produkcji błędy w nazwach miejscowości znajdujących się na mapie (str. 199); zamiast *Kneczyn W.* powinno być *Krzeczyn W.*, zamiast *Lubomierz — Lubomin*, zamiast *Mitogostawice — Mitogostowice*, zamiast *Pietrkowiczki — Piotrowiczki*, zamiast *Szydłowice — Szydłowiec*, zamiast *Trzeborz — Trzebosz*, zamiast *Zurawina — Zórawina*.